

**ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI İNANÇ
MERKEZLERİ KONGRESİ
BİLDİRİLERİ**

**23-27 EYLÜL 2002
MERSİN**

ANKARA - 2004

TARİHSEL SÜREÇ BOYUNCA BİR YAHUDİ İNANÇ MERKEZİ OLARAK " İZMİR "

MİNE TANAÇ
Araştırma Görevlisi
Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi

Yahudilerin Dünya'ya yayılmaları ve sürgünlerinin başlaması M.Ö. 70 yılına dayanmaktadır. M.Ö. 70 yılında Roma Kralı "Titus" Yahudilerin tapınağını yıkması ile Büyük Judah Devleti de yok olmuştur ve Yahudilerin diasporası başlamıştır.¹ Bu tarihten itibaren Yahudiler Sinagog tipi tapınmayı Talmud ve Tevratın etrafında toplanarak oluşturmuşlardır.

İzmir İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilik dinlerinin kesiştiği vücut bulduğu dini anlamda mozaik bir kenttir. Bu dini gruplar, bu topraklarda yaşamışlar ve kendi inançlarını, yaşam biçimlerini mekanlara yansıtmışlardır. Müslümanlar ve Hıristiyanlar kadar birçok Yahudi bu topraklarda yaşamışlar, Helenistik dönemden günümüze kadar zaman zaman artan, zaman zaman ise azalan önemleri ile bu topraklara damgalarını vurmuşlardır.

Bu çalışma kapsamında, İzmir Yahudilerinin tarihsel süreç boyunca söz konusu topraklarda nasıl bir yaşam sürdükleri ve yapılandırdıkları sinagog yapıları incelenmiştir. Günümüzde İzmir'de 13 tane sinagog yapısı, Yahudi mezarlıkları, tarihsel süreçte yaşadıkları konut örnekleri, 450 sene geçmişe sahip olan eski kitapları, Yahudi hastanesi mevcuttur.

1. İZMİR YAHUDİLERİ

Yahudilerin Anadolu'ya gelme tarihleri milattan önceye dayanmaktadır. Büyük İskender Kudüs'ü zaptettiğinde Yahudilere çok iyi davranmış ve birçoklarını o günkü İzmir'e göndermiştir. Roma Döneminde de Yahudilerin varlığı İzmir'de görülmektedir. Avram Galanteye göre ikinci ve üçüncü yüzyıllarda İzmir'de Yahudilere ait bir havra bulunmaktaydı. Yahudiler Bizans döneminde zaman zaman güçleri azalarak, zaman zaman ise kenti tamamen terk ederek, İzmir topraklarında yaşamlarını sürdürmüşler ve yine Avram Galante'ye göre Etz Hayim (Hayat ağacı) havrasını inşa edip ibadetlerini bu havrada gerçekleştirmişlerdir. Anadolu; Bizanslılardan, Türklerin eline geç-

tiğinde ise Etz Hayim havrası, Türklerin ibadet ettikleri bir mekan haline dönüştürülmüş ve Yahudiler ibadet için bu havranın bahçesini kullanmışlardır.

Osmanlılar 1424 yılında İzmir'i fethettiklerinde, bu topraklarda yaşayan Yunanca konuşan ve bu yüzden Romaniyot (Romalı) olarak adlandırılan birkaç yüz kişilik bir Yahudi cemaati bulunmaktadır.² 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldığıında, Rumlardan boşalan yerlere Yahudileri getirmeyi düşünmüş ve Anadolu'da yaşayan tüm Yahudileri İstanbul'a göçe zorlamıştır.³ Bu anlamda İzmir ve özellikle çevresi yerleşimleri olan Manisa ve Tire'de yaşayan Yahudiler İstanbul'a göç etmişlerdir.⁴ Buna paralel olarak da İzmir 15. yüzyılda Yahudilerden tamamen boşaltılmış bir kent haline dönüşmüştür. Bu tarihlerde İzmir gerek küçük bir kasaba olmasından ötürü, gerekse savaşlar depremler gibi nedenlerden ötürü Yahudiler için çekici bir merkez değildir. Bu anlamda 1492 ve 1497 yıllarında İspanya ve Portekiz'den kovulup Osmanlı devletine sığınan Yahudiler ilk olarak İzmir'e değil de kentin peri ferinde konumlanan yerleşim yerleri olan Manisa, Tire gibi kasabaları yerleşmek için tercih etmişlerdir.⁵ Daha sonra bu yerlerden İzmir'e dağılım göstermişlerdir. İzmir kenti diğer Osmanlı kentlerinin aksine, İberyalı Yahudiler gelir gelmez gelişmeye başlamıştır.⁶ O dönemden 1565 yılına kadar İzmir'de cemaat anlamında bir topluluk oluşturabilecek bir Yahudi nüfusu bulunmamaktadır hatta, minyan için 10 erkek vatandaşın toplanmadığı durumlarda, Manisa veya Tire cemaatlerinden yardım istenmektedir.⁷

16. yüzyıl boyunca İzmir yerleşmesinin nüfusu yavaş da olsa artmış, ama 1570'lerde İzmir önemli bir nüfus ve ticaret merkezi olmayıp işlek İskenderiye, Halep ve Bursa antrepolarının çok gerisinde kalmıştır. Yerleşim Aydın vilayetleri arasında bile önemli yerde değildir. O dönemde Tire, bölgenin en önemli kentidir. İzmir'in kuzeyinde konumlanan Bergama ve Denizli'nin de nüfusları İzmir'den daha fazladır. 1520 senesinde Batı Anadolu'da Urla ve Menemen liman kenti niteliğindedir. Yüzyıl ilerledikçe, 1570'lerde Urla ve Menemen'e Edremit, Foça, İzmir, Seferihisar ve Balat kentleri liman ağına eklenmişlerdir. Osmanlı makamlarının Batı Anadolu'daki ticareti kontrol edememeleri sonucu, ticaret Ege'de rasgele dolaşan tacirlerin eline düşmüş ve bu tacirlere tanınan imtiyazların cazibesi, kente Fransız, Hollandalı, Venedikli tüccarların doluşmasını doğurmuştur.⁸ Bu oluşum, İzmir'i 1604 yılında 1570 yılında sahip olduğu rakiplerinden sıyrılmasına ve Sakız ile rekabet içinde kalmasıyla sonuçlanmıştır. İzmir'in Sakız ile mukayese edildiğinde, daha büyük ve daha korunaklı bir liman olması, korsan

akınlarını püskürtmek açısından Sakız, Livorno ve Venedik gibi Akdeniz limanlarına göre daha avantajlı olması, İzmir'i bir anda cazibe merkezi olarak ortaya çıkartmıştır.⁹ Bu Akdeniz limanlarında yaşayan, Portekiz'den göç eden Yahudiler, yeni cazibe merkezi olan İzmir'e göçe başlamışlardır. İzmir'e Livorno, Venedik, Amsterdam, ve Portekiz üzerinden gelen Portekiz Yahudi göçmenler ayrıldıkları kentlerle ticari bağlarını koparmadıklarından ötürü, İzmir'in ticaretinde önemli roller oynamışlardır.¹⁰

İzmir yerleşmesi 16. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik açıdan gelişmeye başlayınca Yahudiler tarafından bir cazibe merkezi olarak tercih edilmiştir. Bu anlamda Yahudi toplulukları 1574 yılında ilk olarak İzmir'e gelip yerleşmeye başlamışlardır. 1586 ve 1594 yıllarında, Tireli Yahudilerin çoğu, ticari etkinlikte bulunmak için İzmir'e yerleşmişlerdir. O dönemlerde kasabalarda yaşayan Yahudileri tehdit eden Celali isyanlarının artması sonucunda da Manisa ve Tire'de yaşayan Yahudi nüfus İzmir'e sığınmıştır, Manisa ve Tire'de Yahudiler azalırken, İzmir'de Yahudi nüfusu artış göstermiştir.¹¹

15. yüzyılın sonunda Selanik kenti büyük bir Yahudi merkezi haline gelmiştir. *15. yüzyılın sonunda İberya Yarımadasından kovulan Yahudilerin bir bölümü Selanik'e yerleşti. 1492-3 ve 1536'dan meydana gelen iki büyük göç dalgasında İberyalılar dışında, İtalya, Sicilya, Fransa ve Kuzey Afrika'dan kovulan gruplar geldikleri ülkelere göre gruplaşarak çeşitli cemaatler vücutta getirdiler.*¹² 17. yüzyıla gelindiğinde bu büyük Yahudi Cemaatinde kentte yaşanan veba salgınları ve yangın afetlerinden ötürü bir gerileme yaşandı. (1604-1620).¹³ 17. yüzyılın başından itibaren Selanik'te yaşanan bu kriz ticaretinde gerilemesine neden olunca, Selanik'te yaşayan Yahudiler İstanbul ve yeni yeni gelişmeye başlayan bir liman kenti olan İzmir'e göç etmeye başladılar. Ayrıca İzmir'de nereden geldikleri bilinmeyen Karayimler adında bir Yahudi topluluğunun da mevcut olduğu bilinmektedir.

1599 yılında Floransa saldırısını izleyen baskılardan sonra Sakız Rumları İzmir'e göçtüler, aynı tarihte bu göçlerle Sakız adasında yaşayan Yahudiler de adayı terk ederek İzmir'e yerleşmişlerdir. Aynı tarihlerde Manisa, Selanik, Safed gibi dokuma merkezlerindeki; Halep ve Sakız gibi ticaret merkezlerindeki Yahudiler yeni gelişen liman kentine aktılar. 1640'da bu göçler sonrasında kentin gayrimüslim sayısı 1575 yılındakinin dört katına ulaştı.¹⁴

Sonuç olarak İzmir'in Yahudi Cemaati üç göç sonucunda 16. yüzyılın son çeyreğinde oluşmuştur. Bir yandan İber Yarımadasından Yahudiler (Maranolar) gelmeye devam etmektedir. Diğer yandan ilk göç dalgaları sırasında yerleştirildikleri daha az önemli Manisa Tire kentlerinden yerel siyasi istik-

rarsızlık nedeniyle kaçıp Ege Limanının yeni gelişmeye başlayan zenginliğinin cazibesine kapılarak İzmir'e yönelen Yahudiler komşu adalardan, özellikle Sakız'dan göçmenler gelir. En sonunda kalabalık bir İbery Yahudisi kolonisinin yerleştiği Selanik'ten İzmir'e çok sayıda göç olur.¹⁵ 16. yüzyılda Osmanlı'nın diğer kentlerinde düşüşe geçen Yahudi nüfusu, İzmir'de tam tersine artmaktadır. Kente Avrupalılarında yerleşmesiyle, Yahudilere tercümanlık, simsarlık gibi iş alanları açılmıştır.

İbery Yarımadasından İzmir'e Marano göçü 16. yüzyıl boyunca devam etmiştir. 17. yüzyılda ise İzmir gelişen Yahudi nüfusu ve ticaret nosyonu ile Selanik, Safed ve İstanbul'daki Yahudi cemaatlerinin önüne geçmiştir ve kentte bir İbrani Matbaası kurulmuştur. Daha önce bu matbaa Selanik'te yer almaktadır.

Devam eden göçler 17.yy. İzmir kentini Yahudi cemaati için bir altın çağ haline dönüştürmüştür. İzmir Yahudileri köken olarak on ayrı gruba ayrılmışlardır. O dönemde İzmir'de Selanik'ten göç edenler Etz Hayim, Şalom, Forresteros havralarında ibadet ederlerken; Portekiz ve İspanya'dan göç edenler Pinto, Bakış Portugal isimli havralarda ibadet etmekteydiler. 1648 yılında Eskapa'nın Yahudilerin başkanı olması ile bu fikir ayrılıkları ortadan kaldırılıp tüm Yahudiler aynı çatı altında toplanmışlardır.¹⁶

Göçler sonrası Yahudi nüfusu gitgide artan İzmir; 1631 yılında Yeşivalar¹⁷ ve Hevraların açılmasıyla; İstanbul ve Selanik gibi doğu'ya kitap basan bir kültür merkezi haline gelmiştir. 1899 yılında Rav Palaçı'nın ölümüne kadar İstanbul ve Selanik'ten daha parlak bir devir yaşayan İzmir'de, Rabi Salamon, Algazi, Rabi Hayim Benvenista, Evliya-Ha-kohen gibi birçok Musevi din adamı yetişmiştir.¹⁸

1.1 İZMİR YAHUDİLERİN GERİLEME DÖNEMİ

17. yüzyıl, İzmir Yahudileri için en önemli dönemdir, bundan sonra İspanya'dan getirilen kültür tükenince, kendini içine kapatan toplum, aydınlanamamış ve ticaretten de kopunca gerileme dönemine girmiştir. Bu gerileme dönemine girilmesinin en önemli nedeni kendisini Mesih ilan eden Sabetay Sevi'nin İzmir Yahudi cemaatini dini açıdan çok sarsması ve bölmesidir. Buna paralel olarak toplum içine kapanmış, Avrupa ile olan bağlarını koparmış ve ilerleyememiştir.

18. yüzyıla gelindiğinde fakirleşen Yahudi Halkı, 1740 ve 1772 yıllarında meydana gelen veba salgınlarının etkisiyle çöküş dönemine girmiştir. 18.

yüzyıl boyunca İzmir'de belli bir öneme sahip olan Yahudiler, 19. yy'da Avrupa'nın aydınlanma döneminde karanlık çağa girerek, gerilemeye başlamışlardır. Yabancı gezginlerin ve Alyans Öğretmenlerinin anlattıkları doğrultusunda Batı Anadolu genelinde, İzmir'de, Aydın'da ve Manisa'da en sefil yaşayan etnik grup Yahudilerdir.

Depremler, yangınlar ve salgın hastalıklar, kentte yaşayan diğer etnik grupları da etkilemesine rağmen Yahudi cemaatinde yaşanan sonuçları doğurmamıştır. Bu çöküşün en önemli nedenleri kuşkusuz siyasi ve kültürel dir. *"verdiği umuttan sonra Sabetaycılığın yenilgisi cemaati derinden etkiledi ve gücü, donup kalmış bir dini öven ve dini, kültürel ve sosyal her gelişmeyi reddeden tutucu bir hahamlar yönetiminin eline verdi."*¹⁹ Bu olaydan sonra İzmir Yahudi Cemaati yaşadığı şaşkınlıktan dolayı içine kapanmıştır, Radikal dinci hahamların bu atmosferden yaralanarak başa geçmesi ile eğitime sekte vurulmuştur. Gençler eğitim alamadıkları için, Avrupa ile bağlarını sağlayan bildikleri yabancı dillerini unutmuşlardır. Hahamlar her şeyin İbranice yazılmasını teşvik etmişlerdir. Bu bağlamda Avrupalı dindaşları ile olabilecek yazışmalar, ticaret ve banka ilişkileri seyrelmiş ve kaybolmuştur. İzmir'de yürüttükleri tercümanlık, simsarlık işlerinden de yavaş yavaş el çekmeye başlayan Yahudiler, 17. yüzyıl boyunca Batıdan sürekli yardım akışı sağlayan Marano göçünün de durmasıyla, büyük bir karanlığın içine girmişlerdir.

1.2 İZMİR YAHUDİLERİNİN AYDINLANMA DÖNEMİ

Türkiye Yahudileri hiçbir dönemlerinde Avrupa'dan tamamen kopamamışlardır. İspanya'dan gelmiş olan Sefaradlar getirdikleri kültürü tüketmiş olsalar da, İtalya'dan gelen İstanbul, Selanik ve İzmir gibi belli başlı merkezlere yerleştirilmiş olan Frankolar her zaman Avrupa ile olan ilişkilerini taze tutmuşlardır. Sayıca azınlık olan Frankolar; Türkiye Yahudilerinin batılılaşmasına yönelik girişimlerde öncülük yapmışlardır. Bu durum İzmir özelinde de bu şekilde gelişme göstermiştir.²⁰

Frankolar; Tunus, Iskenderiye, Halep, İzmir, İstanbul ve Selanik gibi Akdeniz Havzasının belli başlı kentlerinde yoğunlaşmış İtalyan kökenli Yahudi tüccar sınıfının bir parçasıydı. İtalya ile yakın ilişki içinde olan bu Yahudilerin çoğu, Osmanlı İmparatorluğundaki yabancı konsolosların himayesi altındaydı. İtalya ile olan bağlarını canlı tutan ve erkek çocuklarını eğitim görmek üzere bu ülkeye gönderen Franko liderler, 19. yüzyılın ortasına ka-

*dar yerli Yahudilerden kendilerini ayrı tutmuşlardır*²¹. Bu tarihten sonra Yahudi nüfusunun eğitilmiş ve zengin azınlığı olarak Frankolar Fransa'nın ve diğer Avrupa'da ki cemaatlerin maddi yardımları ile doğuda sefalet içinde yaşayan ve büyük bir çoğunluğunu Sefarad Yahudilerinin oluşturduğu toplumun, eğitilmesi ve refaha çıkartılması amaçlı çalışmalar yapmışlardır.

Bu anlamda İzmir'de okullar kurulmaya başlanmıştır. İzmir Yahudi cemaati için 1860-69 yılları arası cemaat içi sürtüşmelerinden dolayı kargaşa ile geçmiştir. İzmirli Frankolar kendilerine ayrı bir cemaat kurmak istemiyle ayaklanmışlardır. Bu dönem hahambaşı Haim Palaçi'nin öldüğü ve cemaatin başsız kaldığı yıllardır. 1869 yılında başa Abraham Palaçi'nin geçmesi ile bu kargaşalar engellenmeye başlanmıştır. 1864 yılında İzmir'de Isaac Altaras tarafından ilk Alliance okulu kurulmuştur, fakat bu okulun ömrü pek uzun olmamış, kolera salgınının baş göstermesinden ötürü 1 sene sonra kapatılmıştır. Alexander Sidi 1868 senesinde kapatılacak olan, Fransızca ve Türkçe eğitim veren bir okulu 1866 yılında kurmuş, daha sonra 1873 yılında gösterişli bir törenle Alliance okulunu İzmir'de tekrar yapılandırmıştır. Bu şekilde bu tarihten sonra sayıları artan okullarda İzmirli Yahudi gençler eğitilerek, Avrupalı dindaşlarının seviyesine getirilmeye çalışılmıştır.

Bu çabalara rağmen İzmir'de Alyans hareketi belirli bir zümreye hitap eden, belirli kitleyi aydınlığa çıkaran bir gelişim olmuş, fakir ve zengin halk arasında ki uçurumu daha da açmıştır. O dönemlerde ortaya çıkan Siyonist hareket, cahil ve fakir halkı etkisine almaya çalışmıştır. Alyans tarafından yaratılan sosyal uçurumu kullanarak Siyonist fikirleri fakir halka empoze etmeye çalışmıştır.²² Bu batılılaşma hareketleri İzmir Yahudi nüfusunu; sömürülenler, zenginler, asimile edenler, Avrupalılaştırmış olanlar, Fransızca konuşanlar ve sömürülenler, yoksullar, İspanyolca konuşanlar, gelenekçiler, dine sadık kalanlar şeklinde ikiye bölmüştür.

Bu bölünme kente ve aynı zamanda dinin yansıması olan dini yapılanmalara da yansımıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra gözlemlenen tablo; Yahudi nüfusunun, kent içinde artık tek bir noktada odaklanmayışıdır. Gelenekçiler ilk yerleşme alanları olan Kemeraltı, İkiçeşmelik ve civarlarındaki mahallelerini terk etmemişler, buralarda İspanya'dan getirdikleri kültürlerinin yansıması olan mahallelerde yaşamlarını sefalet içinde sürdürmüşlerdir. Bu mahallelerde; İspanyol tipi konutlarda; bu konutlar çoğu zaman bir fiskeyle bezenmiş merkezi bir avlu ve avluya açılan çepeçevre odalardan

oluşmaktadır; kortijolarda oturmakta, merkezi planlı sinagoglarında ibadet etmekteydiler. 19. yüzyılın ortasında ve 20. yüzyılın başında varlıklı Yahudi aileler, yeni burjuvazi, şehrin çıkışında, Çeşme yolu üzerinde kendilerine Batılı tarzı konutlardan oluşan mahalleler inşa etmişler ve yine batıda gelişen basilikal planlı, kilise vari görünümlü sinagoglar yaptırmışlardır. Bu aileler; Karataş, Karantina ve Göztepe’de doğrudan denize bakan, katlı konutlar inşa etmişler ve 1905 yılında, bir İtalyan mimar tarafından basilikal planlı olarak tasarlanan Beit İsrail Havrasının inşa edilmesiyle, büyük bir cemaat bu bölgede yaşamaya başlamıştır. Aynı tarihlerde Kordelya’da da; basilikal planlı bir havra (Kaal Kadoş) etrafında şekillenen mahallesi ile, bir burjuvazi Yahudi cemaati örgütlenmiştir.

SEYYAH	ZİYARET YILI	SİNAGOG SAYISI
Thomas Smith	1671	Birkaç sinagog
Olfert Dapper	1681	7 Sinagog
Tournefort	1701	Manisa’da 3 Sinagog İzmir’de 8 Sinagog
Angelicus Maria Myller	1726	7 Sinagog
Jean Baptiste Tollot	1731-32	6 Sinagog
Papaz Christoph Wilhelm Lüdeke	1759-68	7 Sinagog
Francis Yvvan Jogo Arundel	1822	1 Sinagog
Paul Von Lindau	1898	15 Sinagog

Tablo 1: Fransız Seyyahların İzmir kentine yaptıkları ziyaretler sırasında tespit ettikleri sinagogların sayısı (hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir)

SEYYAH	ZİYARET ETTİĞİ YIL	YAHUDİ NÜFUSU	TOPLAM NÜFUS
Jacob Spon	1675	12-15 bin	30 bin
Olferti Dapper	1681	12-15 bin	30 bin
Tournefort	1701	6-7 bin	90 bin
Angelious Maria Myller	1726	12000	30 bin
Jean Baptiste Tollot	1731-32	6-7000	
Richard Pococke	1739	5-6000	100 bin
Papaz Christoph Wilhelm Lüdeke	1759-68	12000	
Baron Felix de Beaujour	1800-17	12000	120 bin
William Turner	1818	8000	100 bin
Ludwig Ross	1845	10.000	150 bin
Theodor Fliedner	1851-56	12000	
Julius Heinrich Peterman	1852	20000	
Moritz Busch	1859	15000	
Herman Scherer	1860	15000	140000
Friedrich Julius Sciff	1872	10-15000	160-170000
Paul Von Lindau	1898	16000 Kentte 22500 Toplam	200000
Dr. Alfred Philippson	1904	20000	200000

Tablo 2: Seyyahların Yahudi Nüfusuna Yönelik Yaptıkları Varsayımlar

2 İZMİR SİNAGOGLARI

Günümüzde mevcut olan İzmir sinagogları incelendiğinde genel sinagog mimarisinde anlatılan iki tip sinagog planlamasını ve buna ek olarak da bu iki planlamanın bir ara kesiti olan bir geçiş modeli olan merkezi planlamanın basilikal planlamaya dönüştürüldüğü üçüncü bir tip plan şeması olmak üzere 3 tip planlama gözlemlenmektedir. Bu tipolojik farklılaşma, İzmir’de yaşayan Yahudi cemaatinin göçle beraber getirdiği kültürünü, İzmir’de yaşarken İzmir’in sosyo kültürel sürecinde nasıl değiştirdiğine bir yanıt olarak mekana yansımıştır. Bu değişim kronolojik olarak Yahudi dünyasında yaşanan kırılma noktalarıyla örtüşmektedir:

2.1 Merkezi Planlı Sinagoglar

İzmir’in Yahudi kültürünün tarihsel sürecine bakıldığında öncelikle 16. yüzyılda oluşturmaya başladığı Yahudi toplumu, çok farklı yörelerden İzmir’e göç etmiş olsa bile, çoğunlukta İberya Yarımadasında yaşayan, kültür birikimini bu etnik atmosfer içerisinde şekillendirmiş bir kitle tarafından tercih edilir. O dönemlerde inşa edilen sinagoglar; Aydınlılar (Shalom) ve Sinyora Giveret sinagogları, Sefarad kültürünün biçimlendirdiği, merkezi planlama ile yapılmışlardır. Bu kültür daha sonraki iki yüzyıl boyunca devam etmiş, Yahudiler İspanya’dan getirdikleri kültürlerini tüketinceye, gerileyen Sefarad toplumun önüne İtalyan asıllı Yahudiler olan Frankolar geçinceye kadar bu biçimlenişle dini yapılar inşa etmişlerdir. Bu anlamda günümüzde var olmayan; Geruş Forasteros Portugal Galante Pinto Bakış Sinagoglarını ve günümüzde var olan; Talmud Tora, Algazi ve Bikur Holim Sinagoglarını meydana çıkartmışlardır. Bu tip panlama merkezi planlama olup; dua kürsüsü, ibadet mekanının ortasında yer almaktadır.

Merkezi planlı İzmir Havralarının iç mekan organizasyonunda, havranın ana mekanına bir giriş bölümünden girilmektedir. Aynı giriş mekanından genellikle kadınların ibadet ettikleri yer olan Mehizah’a çıkılan merdivenler bulunmaktadır. ya da mehizaha avludan bir merdivenle de ulaşılmaktadır. Alt ve üst katlardaki oturma sıraları Hekal’e²³ bakacak şekilde düzenlenmektedir.²⁴ İç mekan çatıyı taşıyan dört sütunla dokuz dörtgene bölünmektedir. Orta kare, dekorasyonu ile ilgi çekicidir. Tavan genellikle diğerlerinden yükseltilmiştir ve altında tevyası²⁵ bulunmaktadır. Bazen Bikur Holim’deki gi-

bi sütunlar tevyanın karesini oluşturmakta, bazen de Sinyora Giveret'te olduğu gibi taşınabilir tevyanın çevresini teşkil etmektedir.²⁶

İzmir havralarının 19. yüzyıldan önce yapılmışlarının hepsi niteliklerini gizlemek amaçlı olarak içe kapanık karakterli duvarlarla çevrili bir avlu içinde yer almaktadırlar. Avlularında suka²⁷ kurulacak bir alan bulunmaktadır. Hepsinde bölgesel bir stil hakim olan havraların içlerindeki bezemelerde İzmir camilerinin ve zengin Rum evlerinin etkisi görülmektedir. Havralar kare veya dikdörtgen planda inşa edilip genelde iki katlı olup, üst katları kadınlara ayrılmış mekanlar olan Mehizah bölümlerinden oluşmaktadırlar.

Kemeraltı esnafı tarafından anlatılan bilgiye göre " Yahudiler İspanya'dan II. Beyazıd'ın göndermiş olduğu kadırgalarla İzmir'e getirilmişlerdir. Bu yüzden de bu olayın ve gelişlerinin anısını yaşatmak amaçlı tevyaları kadırgaya benzeyen bir biçiminde ahşap oymacılığının son derece dikkat çektiği bir üslupta inşa etmişlerdir. Eski sefarad havralarında ortada yer alan tevyayı yukarıda anlatıldığı şekilde yerden yükseltilecek, merdivenle ulaşılabilen bir platform üzerinde kadırga görünümünde, ana mekanın odağında yer almaktadır. Oturma sıraları tevyayı saracak biçimde yerleştirilmiştir.

Havraların iç mekanları dış mekanlarının kapalı ve rijitliklerinin tersine renkli ve süslüdür. İç mekanda tavanların, sütunların alçı işçilikleri, tevyanın , tora dolabının²⁸ ahşap işçilikleri çok etkileyicidir. Bir araya getirilen ahşaplar alçı ile sıvandıktan sonra yağlı boya ile üzerlerine motifler çizilerek iç mekan zenginleştirilmektedir. Bu motifler geometrik olup çiçek örnekleri ile bezenmektedirler ve İzmir'deki camilerin ve zengin Rum evlerinin bezemelerinin etkisini taşımaktadırlar.²⁹ Boyalı ve bezemeli tavanlar, ahşap tevyalar , bezemeli tora dolapları, tevyayı ve tora dolabının önüne örtülen ağır işlemeli bordo renkli kumaş veya seccadeler, dolabın önünde bulunan Neb-I Amid³⁰, Mehizah'ın gözükmemesi için kullanılan ahşap kafesler iç mekana zenginlik veren elemanlardır.

19. yüzyılda yaşanan reform hareketleri sürecinde, kalkınan ve aydınlanan Sefarad cemaatinin bir bölümü, burjuva sınıfının Karataş ve çevresine taşınması döneminde, bu bölgeye yerleşmişler ve Karataş'ta kendi dini biçimlenişlerine uygun merkezi planlı bir sinagog inşa etmişlerdir. Bu sinagog günümüzde mevcut olup; 20. yüzyılda, Sefarad kültürünün uyanışının bir simgesi niteliğinde Roş Aar adıyla inşa edilmiştir.

2.2. Merkezi Planlı İnşa Edilip, Basilikal Planlamaya Dönüştürülen Sinagoglar

1860 yılında Hahambaşı Haim Palaçi'nin ölümünden sonra yerine oğlu geçinceye kadarki süreçte, cemaat başıboş kalmış ve cemaat içi kargaşalar oluşmuştur. Sabetay Tsvi olayından sonra kendine gelemeyen cemaat, bu gibi boşluk yaşayınca, Aydın kesimin oluşturduğu azınlık Frankolar, cemaatte yükselmeye hatta kopmaya çalışmışlardır. Yine aynı dönemde İzmir Yahudilerinin aydınlanmaları, batılılaşmaları yolunda Alliance faaliyetleri yürütülmeye başlanmıştır. Avrupa'da yaşanan reform hareketleri sonucunda, sinagog mimarisinde değişimler yaşanmaya başlamıştır. Artık sinagoglar, yerden kazanma savıyla merkezi planlı olmak yerine, kilise vari yani basilikal planlı inşa edilmeye başlanmıştır. Aslında bu Hristiyan Empreyalizminin bir dayatması şeklinde gelişmiştir. Avrupa ile ilişkileri devam eden aydın kesim, 1850'li yıllardan itibaren, geleneksel din anlayışını değiştiren cemaatlerin sinagoglarında batılı toplumlarda uygulanan plan şeması olan basilikal planlamayı empoze etmişlerdir. O dönemde yaşanan yangın gibi doğal afetlerden zarar gören Sinagogların yeniden inşası veya restorasyonu sürecinde merkezi planlı yapılmış olan Sefarad sinagoglarında plan şemaları basilikal planlamaya dönüştürülmüş, ortada konumlanan tevyä, hekal duvarına, tora dolaplarının arasına kaldırılmış, tevyanın kaldırılmasından boşalan alana ise oturma sıraları yerleştirilmiştir.

İzmir'de Kemeraltı, İkiçeşmelik civarında konumlanan merkezi planlı sinagoglarda bu tip dönüşümlere rastlanmaktadır. Sinyora Giveret Sinagogu bu dönüşümü geçirmiş bir yapıdır. Yapının merkezinde konumlanan tevyası, hekal duvarına tora dolaplarının önüne kaldırılmıştır, tevyayı tanımlayan, tavanı 9 parçaya bölen, dört sütun yerinde bırakılmış, tevyanın kaldırılmasından boşalan alana ise oturma sıraları yerleştirilmiştir. 16. yüzyılda Donna Garcia Mendes tarafından yapılmış olan bu sinagog, 1841 yılında yangın geçirmiş ve daha sonra Yerusalmi Ailesi tarafından restore edilirken, plan şeması dönüştürülmüştür. 17. yüzyılda inşa edilen Talmud Tora havrasıda aynı şekilde geçirdiği yangından sonra 1870 yılında, plan şeması basilikal tarzda dönüştürülerek restore edilmiştir. Shalom Sinagogu, Etz Hayim sinagogu bu tip dönüşüm örneklerindedir.

2.3 Basilikal Planlı Sinagoglar

19. yüzyılda aydınlanma hareketlerinin bir yansıması olarak sinagog mimarisine yansıyan bu planlama tarzı, yapıların cephe karakterlerine de yansımıştır. Yahudi burjuva sınıfı bu reform hareketlerinin paralelinde, sefalet içinde yaşayan gelenekçi dindaşlarını terk ederek, kendilerine batılı anlamda modern yapılardan oluşan mahalleler inşa etmek üzere, kentin çıkışına, Karataş ve civarına yerleşmişlerdir. 20. yüzyılda, İzmir'in çevresine dağılarak buralarda batılı tarzda sinagoglar inşa etmişlerdir. Bunlardan en önemlileri, Karataş'ta konumlanan Beit İsrail'dir. Karşıyaka'da inşa edilen Kaal Kadoş, Bornova'da inşa edilen Algranti sinagogları bazilikal planlı yapılanmışlardır.

Bu plan şemasında ana mekana bir giriş mekanından girilmektedir ve bayanlar Mehizah'a bu hole açılan merdivenlerle çıkmaktadırlar. Karşıyaka örneğinde Mehizah mevcut değildir. Ana mekan bir tevya ile bölünmemekte ve lineer oturma sıraları ile bir kilisenin mekansal düzenlemesini andırmaktadır. Tevya Hekal duvarında yer alır, duvar boyunca devam etmektedir. Oturma sıraları ard arda dizilerek daha fazla kişinin yararlanmasını sağlamıştır.. Bu planlamada tevya; orta planlı şemalarda olduğu gibi çok yüksek bir platform ile yükseltilmeden, bir kadirga havasında olmayıp orta planlı şemalara göre daha sadedir.

Yapıların cepheleri, büyük avlu duvarlarının ardına gizlenmemekte, Kimliklerini, açıldıkları sokağa yansıtmaktadırlar. Bu yapılar, neo-klasik tarzda inşa edilmişlerdir. Avluları bulunmamaktadır.

2.4 İzmir'de Günümüzde Mevcut Olan Sinagoglar:

Kemeraltında

Şalom(Aydınlılar),

Sinyora Giveret,

Algaze,

Bikur Holim,

Etz Hahayim,

Talmud Tora,

Karataş'da:

Beit İsrail,

Tepebaşı(Roş Aar),

Alsancak'da

Şaar Aşamayım

Karşıyaka'da

Kaal Kadoş Havraları olarak tespit edilmiştir.

2.5 Günümüzde Mevcut Olmayan Sinagoglar:

- Geruş** : İspanya ve Portekiz'den gelen Yahudilerin inşa ettiği sinagog
- Forasteros** : Yabancı yahudilerin İnşa ettikleri bir sinagog.
- Portugal** : Portekizden Gelen Yahudiler inşa etmişlerdir. 1665 yılın da Sabetay Ysvi taraftarları tarafından kullanılmaktadır.
- Galante** : Tsvi taraftarları Moiz Galante tarafından yaptırılmıştır.
- Pinto** : Pinto ailesi 1666'da inşa etmiştir.
- Bakış** :17. yüzyılda Bakış Ailesi tarafından inşa edilmiştir.
- Mahazika Tora de Sansino** : 1722 yılında yapılmıştır. Kubbeli bir sinagogdur. Kubbesi Hisar Camine benzediği için yıkılması istenmiştir. Fakat yıktırılmamıştır. 1838'de yanan sinagog 1850 yılında restore edilmiştir. Günümüzde yıkık durumdadır.
- Ginad Veradim** : 1887 yılında yaptırılmıştır.
- Bet Levi** : 1898'de Nesim Levi tarafından yaptırılmıştır.
- Algranti** : Bornova'da Algranti Ailesi tarafından yaptırılmıştır.

	SİNAGOGLAR	YAPIM TARİHLERİ
	<i>Etz Hayim</i>	Bizans Döneminde • 1851 yılında restore edilmiştir.
16. YÜZYIL	<i>Şalom (Aydınlık)</i>	1500'lü yıllarda inşa edilmiştir.
	<i>Sinyora Giverat</i>	16. yüzyılda Donna Garcia Mendes tarafından inşa ettirilmiştir. • 1841 yangınından sonra Yerusalmi ailesi tarafından tekrar inşa edildi.
17. YÜZYIL	<i>Talmud Tora</i>	17. yüzyılda inşa edilmiştir. • 1838 yılında restore edilmiştir. • 1840 yılındaki yangında yanmıştır. • 1870'de tekrar restore edilmiştir.
	Geruş	İspanya ve Portekiz'den gelen Yahudiler inşa ettiler.
	Forasteros	Yabancı Yahudiler inşa ettiler
	Portugal	Portekizden gelen Yahudiler inşa ettiler • 1665 yılında Sabetay Tsvi taraftarları kullanmaktaydı.
	Pinto	1666 yılında Pinto ailesi tarafından inşa edildi.
	Bakiş	17. yüzyılda Bakiş ailesi tarafından inşa edildi.
	18. YÜZYIL	Mahazika Tora de Sonsina
<i>Algazi</i>		1724 yılında Algazi Ailesi tarafından inşa edildi.
<i>Bikur Holim</i>		1724 yılında Hollanda asıllı bir Yahudi tarafından yapıldı. • 1722 yangınında yandı • 1800 yılında tekrar inşa edildi
Ginad Veradim		1887 yılında yapılmıştır.
Bet Levi		1898 yılında Nesim Levi tarafından yaptırılmıştır.

20. YÜZYIL	<i>Bet İsrail</i>	1905 yılında inşa edilmiştir.
	<i>Kaal Kadoş</i>	20. yüzyılda inşa edilmiştir. (Karşıyaka'da)
	Algranti	20. yüzyılda inşa edilmiştir. (Bornova'da)
	<i>Roş Aar</i>	20. yüzyılda yaptırılmıştır.
	<i>Şaar Aşamayim</i>	20. yüzyılda yaptırılmıştır.

- Merkezi Planlı Sinagog
- Merkezi planlı olup daha sonra basilikal planlamaya dönüştürülen tarz Sinagog
- Basilikal planlı tarzda inşa edilmiş sinagog

Tablo 3: İzmir Sinagogları

3. SONUÇ

Yahudi hayatı ile ilgili olan bu büyük hikaye, kendisi gibi tarih sayfalarında önemli ipuçları saklamaktadır. Kentte günümüzde mevcut bulunan 13 sinagog, mezarlıklar, konutlar, ve eski kitaplar, bu cemaatin tarihsel süreçte İzmir yerleşimi için önemini bizlere göstermektedir. Günümüzde Yahudi cemaatinin bu bölgede yaşamlarının canlı mimari kanıtları olan sinagog yapıları günden güne yok olmakta ve önlemlerin alınmasını beklemektedirler.

DİPNOTLAR

- 1 Tarih İçinde Türkiye Yahudilerine Genel Bakış, sh:15
- 2 Nahum Henri, İzmir Yahudileri,sh:31
- 3 Nahum Henri, İzmir Yahudileri,sh:32
- 4 Sevilla-Sharon Moshe, Türkiye Yahudileri, sh:36
- 5 Bora Siren, İzmir Yahudileri Tarihi, sh:26
- 6 Sevilla-Sharon Moshe, Türkiye Yahudileri, sh:62
- 7 Galante Avram
- 8 Goffman, Daniel, İzmir ve Levanten Dünya, sh: 49
- 9 Goffman, Daniel, İzmir ve Levanten Dünya, sh: 60
- 10 Bora Siren, İzmir Yahudileri Tarihi, sh:27
- 11 Bora Siren, İzmir Yahudileri Tarihi, sh:27
- 12 Sevilla-Sharon Moshe, Türkiye Yahudileri, sh:61
- 13 Sevilla-Sharon Moshe, Türkiye Yahudileri, sh:78
- 14 Goffman, Daniel, İzmir ve Levanten Dünya, sh: 76
- 15 Nahum Henri, İzmir Yahudileri,sh:33
- 16 S. Pardo, Tarih İçinde Türkiye Yahudilerine Genel Bakış, İzmir, 1992, s:158
- 17 Din eğitimi verilen okullar
- 18 S. Pardo, Tarih İçinde Türkiye Yahudilerine Genel Bakış, İzmir, 1992, s:160
- 19 Nahum Henri, İzmir Yahudileri,sh39
- 20 Rodrigue Aron, Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması "Alliance " Okulları 1860-1925, sh:42
- 21 Rodrigue Aron, Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması "Alliance " Okulları 1860-1925, sh:63
- 22 Nahum Henri, İzmir Yahudileri,sh:144
- 23 Kible
- 24 S. Pardo, Tarih İçinde Türkiye Yahudilerine Genel Bakış, İzmir, 1992, s:172
- 25 Dua edilen kürsü

- 26 S. Pardo, Tarih İçinde Türkiye Yahudilerine Genel Bakış, İzmir, 1992, s:172
- 27 Şarabın yapıldığı, ürünlerin depolandığı Çardak bayramında Havraların avlularında kurulan çadırlara verilen ad
- 28 İçerisinde kutsal kitabın saklandığı, Hekal duvarına yaslanan dolap
- 29 S. Pardo, Tarih İçinde Türkiye Yahudilerine Genel Bakış, İzmir, 1992, s:174
- 30 Ruhları şaad etmek için devamlı yanan mumu temsil eden lambalar